

1800 Småfolk og storfolk

Selveier, Leilending, Husmann, Inderster og Fattiglem er benevnelser som vi titt og ofte møter innenfor lokalhistorie og slektsgransking. De fleste av oss har en viss formening hva gjelder forskjellen på disse grupper, og det vil ikke alltid bli helt korrekt - da ulike tidsperioder og geografiske områder bidro til nyanser. Jeg låner likevel noen generelle betraktninger og forklaringer fra Bjørn Inge Langdal.

Betegnelsene må ikke oppfattes som yrker. De langt fleste var bønder, og mange av dem kombinerte jordbruk med andre yrker og håndverk. Langs kysten var kombinasjonen med fiske svært vanlig og i innlandet kombinasjonen med skogbruk. I tillegg fant man ofte kombinasjon med flere andre håndverk, levegrunnlaget var altså sjelden basert bare på ett enkelt yrke. Forskjellen mellom disse kategoriene var først og fremst forankret i hvilke rettigheter de hadde til den jorda som de brukte. Historisk sett har nordmenn flest vært bosatt på landsbygda og i 1801 var mellom 80 % og 90 % av befolkningen bønder. I 1865 var det en liten reduksjon i denne andelen, men fremdeles er det beregnet at hele 75 % av befolkningen var bønder.

Selveier

En selveier var en person som eide jorda som han bodde på og brukte. Eierskapet var dokumentert og registrert med et skjøte. Et slikt eierskap var selvfølgelig en sikkerhet, men det kunne også innebære en risiko i dårlige økonomiske tider hvis eiendommen var beheftet med gjeld eller heftelser. I tidlig norsk historie var jord og eiendommer i Norge eid av kirka, krona eller andre store landeiere, men alt i 1660 var 20 % av alt jordbruksareal i den søndre delen av Norge eid av andre selveiere. For Trøndelagsområdet derimot var andelen kun 5 % på samme tidspunkt og i 1721 var andelen fremdeles kun på ca. 13%.

Leilending

Leilendingene eide ikke jorda som de bodde på og dyrket. Deres rettigheter var beskrevet i en leiekontrakt som de hadde med eieren. Leiekontrakten ble gjerne kalt for et bygselsbrev. Til sammen var selveiere og leilendinger den gruppe mennesker som var brukere av registrerte gårdsbruk i Norge. Leievilkårene, både leietiden og andre plikter og rettigheter, var fastsatt ved en lovgivning som ga rimelig godt rettsvern for leilendingene. Etter reformasjonen utviklet lovverket seg videre og i favør av leilendingene. Landsloven fra 1200-tallet begrenset leieperioden til maksimalt tre år, men i senmiddelalderen ble livstidskontrakter vanlig praksis. Hvis leilendingen døde, beholdt enken gården så lenge hun ikke giftet seg på nytt. En leilendingskontrakt gjaldt også som før i tilfelle jordeieren døde. Leilendingene var forpliktet

til å betale alle skatter som hvilte på gården og det var sjelden arbeidsplikt for jordeieren. I de fleste tilfeller ville et av barna til leilendingene overta gården etter foreldrene, men det var da nødvendig å tegne en ny leiekontrakt. Jordeierne la ellers få begrensninger på leilendingenes bruk av gårdene. Leilendingene bestemte selv hvordan jorda skulle drives og det samme gjaldt bruk av utmark. Imidlertid ble skogen et konfliktemne når det begynte å bli penger å hente på skogsdrift. Under Christian 5., som regjerte 1670-1699, kom det derfor en lov som bestemte at leilendingene bare kunne ta ut virke til gårdens behov, og dessuten kunne hogge tømmer tilsvarende halve verdien av landsskylda. Rettighetene til skogsdrift var trolig den viktigste praktiske begrensningen i forhold til selveierne, samt usikkerhet ved generasjonsskifte og at gården ikke kunne brukes som sikkerhet for låneopptak. Disse begrensningene førte imidlertid ikke til at leilendingene var rangert betydelig lavere enn selveierne sosialt og økonomisk.

Husmenn

Bak betegnelsen husmann skjuler det seg en differensiert gruppe, men noen fellestrekk finnes. Jorda som de brukte, husmannsplassene, var aldri registrert som separate enheter og husene som de bodde i tilhørte selveieren eller leilendingen. Husmannsvesenet var et resultat av en betydelig økning i folketallet. Omkring år 1500 var folketallet i Norge ca. 150 000 og i 1850 var det nådd ca. 1.5 millioner, altså en tidobling på 350 år. I perioden fra 1815 til 1865 opplevde Norge den største befolkningsøkning noensinne. Dette førte til plassmangel og tusenvis av husmannsplasser ble derfor ryddet for å møte behovene for flere bosteder og mer jord. Omkring 1800 representerte husmannsstanden i Norge en tredjedel av befolkningen

De nye plassene som ble ryddet bidro også til en vesentlig økning av jordbruksarealet og dermed økt verdi på gårdene. I løpet av 1800-tallet økte antall husmenn betraktelig, men deres levekår ble ikke bedre. Tvert i mot opplevde de fleste av dem en forverring i levekårene og på slutten av 1800-tallet grep derfor mange av dem muligheten til å utvandre til Amerika.

Hvilke levekår hadde så husmennene? Noen historiske fakta kan delvis gi svar på dette spørsmålet. På 1700-tallet forsøkte myndighetene å regulere forholdet mellom husmann og bonde.

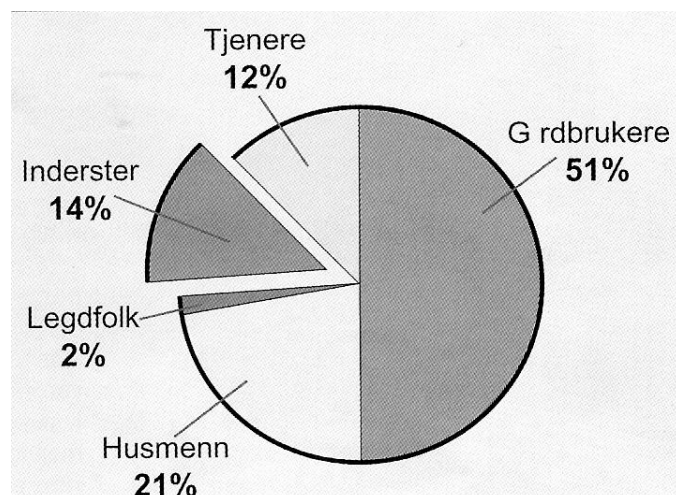

En kongelig forordning av 1750 påbød at bonden skulle gi husmannen kontrakt og at husmannen og kona hans skulle få bo på plassen så lenge de levde. Alt i 1752 ble denne loven avløst av en ny lov på grunn av motstand fra bønder og embetsmenn. Den nye loven påbød kontrakt for husmenn som hadde ryddet plass i gårdens utmark, men ikke for husmenn som

hadde plass innenfor gårdens gjerder. Dette lovverket gjorde at det ble skrevet få kontrakter på 1700-tallet, og husmannsfamiliene satt derfor i utrygge kår. Denne åpenbare urettferdighet førte til at flere amtmenn talte husmennenes sak. Amtmann Moltke i Akershus skrev derfor et brev i 1791 til det kollegiet i Danmark som hadde ansvaret for slike saker. Her argumenterte han inngående for en endring av gjeldende bestemmelser. Det varte ikke lenge før kongen i Danmark tok henvendelsen til Moltke til etterretning. Allerede sommeren 1792 kom det en forordning fra kongen som innskjerpet praksis av gjeldende ordning fra 1752, samt at bonden også ble pålagt å sørge for at husmenn som hadde plasser innenfor gårdens gjerder fikk en skriftlig kontrakt. Det er verd å merke seg at det ikke var krav til tinglysning av kontraktene. Heller ikke forordningen av 1792 ble etterlevd slik som myndighetene i Danmark krevde. Det var først med husmannsloven av 1851 at skriftlig, tinglyst kontrakt ble hovedregelen, men selvsagt ble det også skrevet en del kontrakter før 1851.

I tiden etter 1850 ble husmannsvesenet sakte men sikkert avvirket, men i ulikt tempo på forskjellige steder i landet. Avviklingen hadde sin årsak i flere forhold. Modernisering av jordbruket med nye driftsmetoder og dermed redusert behov for arbeidskraft var en viktig faktor. Andre viktige faktorer var økt industrialisering, vekst av befolkningen i byene og utvandring som ga utløp for befolkningsoverskuddet. Mange husmannsplasser ble dessuten solgt fra gården og omgjort til selvstendige småbruk. Til tross for at avviklingen startet i tiden etter 1850, var det fremdeles noen få husmenn igjen helt fram til andre verdenskrig.

I folks bevissthet er det nok en klar oppfatning av at husmannsfolket var på bunnen av rangstigen og med få rettigheter. Det er selvsagt mye riktig i dette, og det finnes historier som er gode eksempler på det. I kontraktene og avtalene som bestemte vilkårene for husmennene var det vanlig at de både betalte en årlig avgift til eieren og at de var forpliktet til å avgi arbeidsinnsats i henhold til bestemte regler. Arbeidet kunne gjerne være betalt, men da typisk til en lavere rate enn hva som ble betalt til annen

innleid arbeidskraft. Imidlertid er det mye som tyder på at det i mange tilfeller kunne være et godt forhold mellom eierne og husmennene. På mange måter delte de et skjebnefellesskap ved at de var gjensidig avhengig av hverandre. Ofte var det også nære slektskapsbånd mellom dem ettersom det var vanlig at yngre søsken til odelssønnen ble husmenn på gården. Det sosiale gapet mellom eiere og husmenn var dessuten minst langs kyststrøkene. Her hadde husmennene gode muligheter til å skaffe seg godt utkomme fra fiske og det kunne i noen tilfeller stå bedre til med husmannen enn med gårdeieren, dette var spesielt tilfellet langs kysten av Nord-Norge. I innlandet derimot var inntektsmulighetene vesentlig dårligere og derfor var også forskjellen i levestandard større.

Husmann med jord:

Ofte forkortet husm. m.j. En slik husmann hadde eget hus og noe som kunne utnyttes til jord til eget bruk.

Husmann uten jord:

Ofte forkortet husm. u.j. De hadde eget hus, men ingen jord til eget bruk. De kunne imidlertid ha egne dyr som for eksempel ei ku og noen sauer.

Strandsitter:

I prinsippet mye det samme som husmann uten jord, men en strandsitter bodde ved havet eller ved en elv hvor han hadde sitt hovedutkomme fra annet arbeid.

Inderster

Inderster ble også kalt losjerende. De var enten enslige eller par som leide et eller flere rom, gjerne på gårder. De hørte typisk til blant følgende kategorier:

- * Nygifte som ventet på å skaffe seg eget bosted.
- * Folk som flyttet fra sted til sted og livnærte seg av forskjellige håndverk.
- * Sesongarbeidere på gårder.
- * Svært fattige, syke og gamle mennesker.

Inderstene var gjerne av temporær karakter og ofte ble de husmenn når de etablerte seg med et mer permanent bosted.

Legdslem, fattiglem

Allerede i landsloven fra 1200-tallet er legdordningen nevnt. Dette var en ordning som skulle sikre at gamle og syke som ikke kunne greie seg på egen hånd, eller ved hjelp av familie, skulle bli tatt hånd om. På 1700-tallet herjet hungersnød og alvorlige sykdommer som tyfus, dysenteri, kopper og tuberkulose. Følgelig ble det mange som ikke klarte seg på egen hånd og myndighetene forsøkte derfor å blåse liv i legdordningen gjennom en forordning. Et legd bestod av en krets av gårder som i fellesskap skulle ta seg av de som trengte hjelp. På denne måten ble de gamle og syke gjerne flyttet fra gård til gård innenfor kretsen for å fordele omsorgsbyrden. De som levde på legd befant seg aller lavest på rangstigen i lokalsamfunnet. Lov om Fattigvesenet av 19. Mai 1900 opphevet Legdordningen, og i praksis var ordningen i bruk helt til da.